

EEN ROTTERDAMS TEGELTABLEAU IN EEN PALEIS IN PORTUGAL

door MR. B. VAN 'T HOFF

DE „gouden eeuw”... Dat de zeventiende eeuw – en wij mogen gerust de grenzen iets ruimer stellen, b.v. tussen 1580–1720 – voor de Republiek der Verenigde Nederlanden, en in het bijzonder voor Holland, een tijdperk van grote bloei was, is ieder bekend, die iets van de Nederlandse geschiedenis weet. De schilderijen van Rembrandt, Frans Hals, Van Goyen, de Ruysdaels, Jan Steen en tientallen anderen zijn in de musea over de gehele wereld de meest sprekende getuigen van onze „gouden eeuw”. De atlassen van Blaeu, om een ander voorbeeld te noemen, de mooiste atlassen van alle tijden, werden overal gekocht en zijn nu nog in alle bibliotheken van betekenis te vinden. Staatslieden als Oldenbarnevelt en Johan de Witt, vlootvoogden als De Ruyter en Tromp, een natuurkundige als Huygens, een rechtsgeleerde als Hugo de Groot, dichters als Vondel en Hooft waren de roem van onze „gouden eeuw”. Afgezien van Griekenland in de vijfde eeuw vóór Christus en het Italië van de dagen der Renaissance is er geen land van beperkte omvang aan te wijzen, waar in een kort tijdperk zo veel genieën kleur en leven gaven aan de beschaving.

„Wanneer men de gemiddelde hedendaagse Nederlander van enige ontwikkeling en historische belangstelling zou willen beproeven op zijn kennis van onze beschaving in de zeventiende eeuw, dan kon het wel eens blijken, dat zijn voorraad van positieve voorstellingen daaromtrent voor een overmatig deel bestond uit indrukken van de schilderkunst... Hoe is het mogelijk geweest, dat een zo klein en tamelijk afgelegen gebied als Nederland in het Europa der zeventiende eeuw was, als staat, als handelsmacht en als bron van beschaving zo vooraan heeft kunnen staan als de Republiek heeft gedaan?” Aldus Huizinga ¹⁾. Het is hier niet de plaats voor een antwoord op deze vraag.

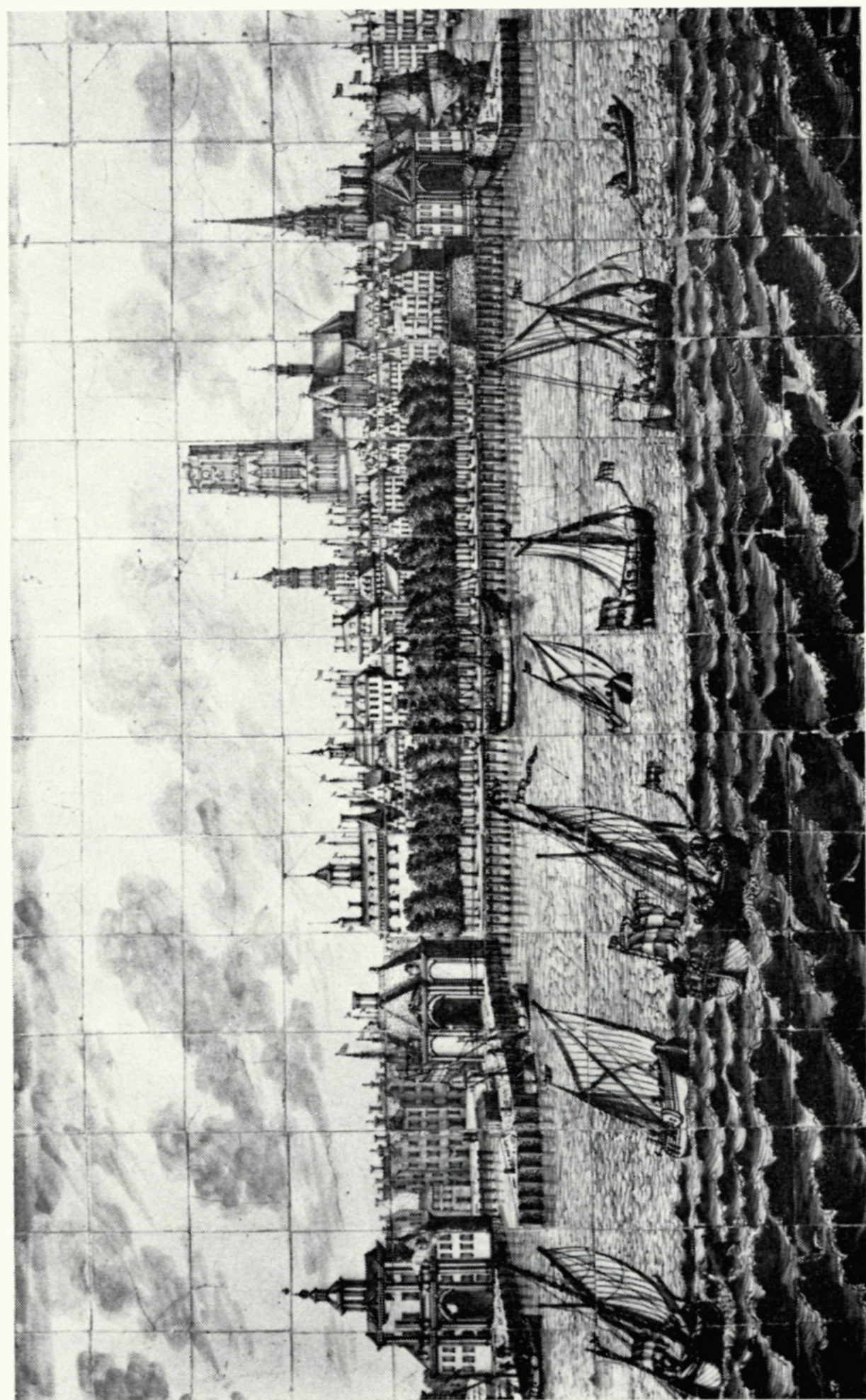
Zeker kunnen wij beamen, dat de beschaafde Nederlander wel een vage notie heeft van de „gouden eeuw”, waarbij hij vooral aan onze schilderkunst denkt, maar dat het er verre van is, dat hij een

duidelijk en juist beeld heeft van de overheersende positie, vrijwel op elk gebied, die ons kleine land toen in de wereld innam. Wist U, lezer, b.v. dat in de „gouden eeuw” in de Republiek meer boeken gedrukt werden dan in alle andere landen samen? ²⁾ Wist U, dat volgens een schatting van Colbert, van de 20.000 handelsschepen, die toen de wereldzeeën bevoeren, 15.000 à 16.000 Hollandse schepen waren? ³⁾ En wist U, ook weer een bewijs van de wonderlijke commerciële en artistieke expansie van ons land in die dagen, dat er in vele kerken en paleizen in Spanje en Portugal, talrijke Hollandse tegeltableaus zijn?

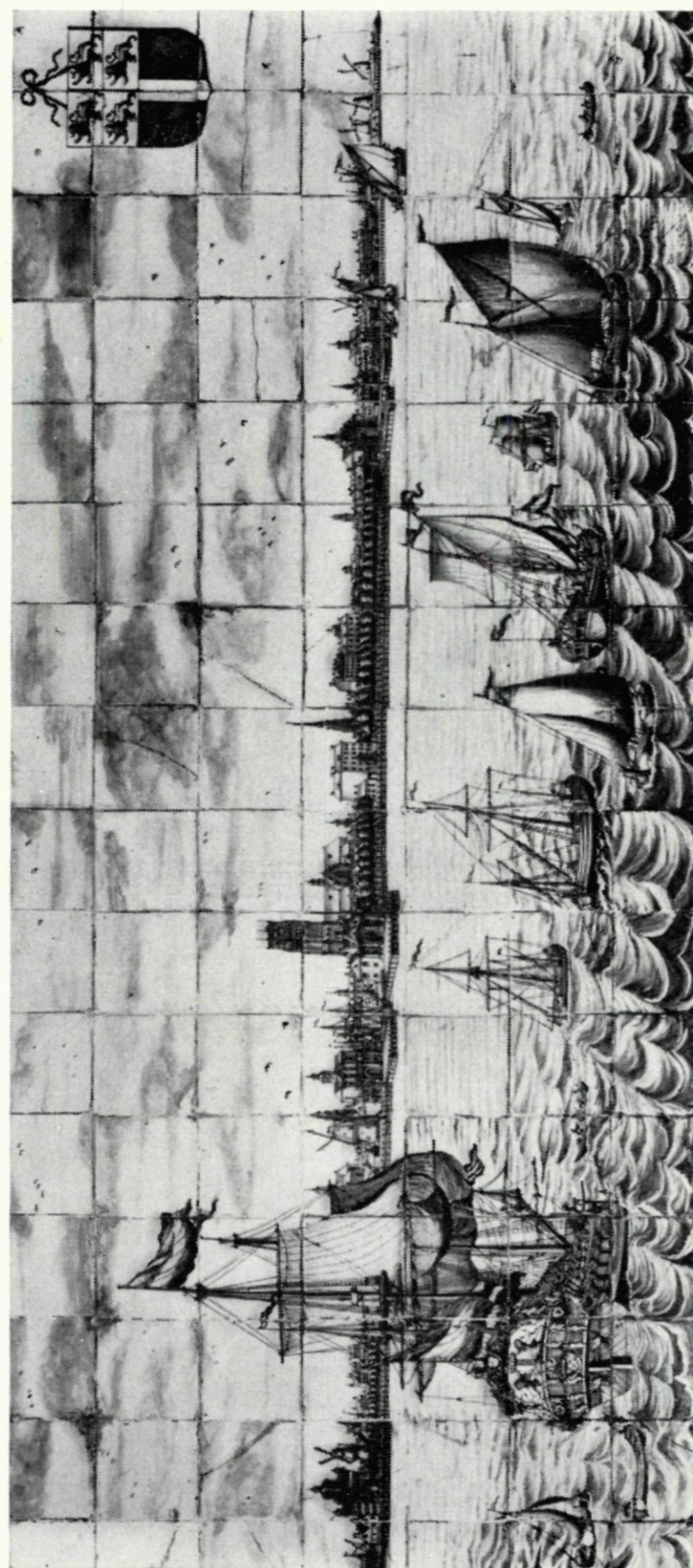
Tot voor kort was dit laatste feit, ook bij de kunsthistorici, vrijwel onbekend ⁴⁾. Zo juist is hier echter een nieuw licht over opgegaan. Bij Martinus Nijhoff in Den Haag is nl. een prachtig boek verschenen, over „Carreaux céramiques hollandais au Portugal et en Espagne” (1959). Schrijver van dit boek, dat ik, nadat de tekst van mijn artikel was geschreven, nog juist kon inzien, is de heer J. M. Dos Santos Simões, een Portugees kunsthistoricus, die in dit boek het resultaat van jarenlange onderzoeken heeft gepubliceerd. Dit rijk-geïllustreerde en goed gedocumenteerde boek licht ons uitvoerig in over de tot nu toe vrijwel onbekende Hollandse tegeltableaus op het Iberische schiereiland. Men vindt dan ook in dit boek veel bijzonderheden over de produkten van de Rotterdamse tegelbakkers.

Als voorstudie van een onderdeel van zijn boek publiceerde de heer Dos Santos Simões reeds in 1949 een verhandeling over „Hollandse tegeltableaus in het paleis Saldanha” ⁵⁾. De schrijver had deze tegeltableaus, een verzameling stadsgezichten uniek op de wereld, reeds in 1944 laten fotograferen. In 1946, dus vlak na de oorlog, maakte hij een reis naar Engeland, Nederland en België, om meer gegevens over het ontstaan van deze tegeltableaus te verzamelen.

Het was de schrijver gebleken, dat de voorstellingen op de tegeltableaus niet naar de natuur waren opgenomen, maar dat gravures als voorbeelden voor de stadsgezichten waren gebruikt. Waar ik enige jaren geleden een studie geschreven had over „Grote stads-panorama's, gegraveerd in Amsterdam sedert 1609” ⁶⁾ en enige door mij beschreven gravures wellicht voorbeelden waren geweest voor de tegeltableaus in Portugal, was dit aanleiding, dat ik met de heer Dos Santos Simões kennis maakte en wij gegevens uit-

30. Tegeltabelau in het paleis Saldanha.

31. Tegeltabelau in de woning van de ambassadeur van Venezuela te Wassenaar.

wisselden. Ik ontving toen verlof om, waar het hier in Rotterdam vervaardigde tegeltableaus betrof en één der stadsgezichten Rotterdam zélf voorstelde, hierover in het Rotterdams Jaarboekje een mededeling te doen. Wat hier volgt is, voor zover geen andere bronnen vermeld worden, aan genoemde publikatie over de tegeltableaus in het paleis Saldanha ontleend. Het spreekt van zelf, dat ieder, die zich voor deze produkten van Rotterdamse kunstnijverheid interesseert, bovendien het zo juist verschenen grote werk van de heer Dos Santos Simões moet raadplegen.

Aan de buitenzijde van het plaatsje Junquiera, niet ver van Lissabon aan de brede Taagmonding gelegen, bevindt zich het oude paleis Saldanha, aldus genoemd naar een bekend Portugees geslacht, waarvan verscheidene leden het paleis bewoond hebben. In de tweede helft van de zeventiende eeuw was eigenaar João de Saldanha de Albuquerque, geboren in het paleis in 1637. Hij was een vooraanstaande figuur in Portugal, die vele belangrijke functies vervulde. Zo was hij president van de regeringsraad en tussen 1708 en 1711 president van de „Senado de Câmera” van Lissabon. Hij was een man van ontwikkeling en cultuur, bezat een grote bibliotheek en een verzameling van oude schilderijen. Zijn laatste levensjaren woonde hij in het paleis in Junquiera temidden van zijn boeken en kunstschaten, waaronder de Hollandse tegeltableaus, die hij had doen aanbrengen. Hij overleed in 1723 in het paleis.

Over de latere lotgevallen van het paleis kunnen wij kort zijn. De laatste afstammeling van het geslacht, Antão Jose Joaquim Albuquerque, vierde graaf van Ega, overleed in 1855. Het paleis werd verlaten en raakte in verval. Gelukkig bleef de „Sala das Columas” met de tegeltableaus, dank zij de goede constructie, behouden. Enige jaren geleden kocht de Portugese staat het paleis, waarin sinds 1944 het Historische Koloniale Archief zeer fraai is gehuisvest.

Tegen het einde van de zeventiende eeuw onderging het paleis een belangrijke verbouwing. Onder de uitbreiding van het gebouw was een grote zaal, bekroond door een sierlijke koepel. Aan de onderzijde van de vier wanden van deze mooie zaal bevinden zich viermaal twee tegeltableaus; acht zeehavensteden zijn op deze tegeltableaus afgebeeld, nl. Antwerpen, Rotterdam, Middelburg, Hamburg, Venetië, Londen, Keulen en Konstantinopel 7).

Sinds het derde kwart van de zeventiende eeuw was er een belangrijke import van Hollandse tegels in Portugal. Veel hiervan is waarschijnlijk teniet gegaan met de aardbeving, die in 1755 Lissabon verwoestte. En zo stemt het tot dankbaarheid, dat de tableaux in het Saldanha-paleis ongeschonden voor het nageslacht behouden zijn gebleven.

De import geschiedde door Hollandse kooplieden, die in Portugal gevestigd waren. De meest actieve onder hen schijnt geweest te zijn zekere Pieter Brukhuis, die zich in Portugal Pedro Bruques noemde en die een vooraanstaande plaats innam onder de Hollandse kolonie in Portugal. João Saldanha de Albuquerque, die omstreeks 1700 het paleis liet verbouwen en de nieuwe grote koepelzaal liet maken, was betrokken bij de zeehandel en de buitenlandse betrekkingen. Zo was hij „Commandant van de Taag en de haven van Lissabon” en het vermoeden ligt voor de hand, dat hij deze afbeeldingen van zeehavensteden als een symbool zag van de betrekkingen van Lissabon met andere havens. Wij mogen dus als waarschijnlijk aannemen, dat hij aan Brukhuis opdracht gaf hem tegeltaleaus met voorstellingen van havensteden te bezorgen. Ook is het mogelijk, dat Brukhuis of een ander die de eigenaar van het paleis een genoegen wilde doen, de tableaux als geschenk heeft aangeboden.

Wanneer zijn de tegeltaleaus aangebracht? Er zijn documenten, die aantonen, dat João de Saldanha in de jaren 1708–1711 in betrekking stond met Brukhuis. Verder zijn er dateringen af te leiden uit de stadsgezichten, of liever uit de gravures, die als voorbeeld voor de tableaux gebruikt werden. De conclusie is, dat de tableaux tussen 1715 en 1720 zijn aangebracht.

Wie heeft de tegeltaleaus, die niet gesigneerd zijn, vervaardigd? Er komt in dit tijdvak maar één tegelfabrikant, die zulke grote stads- en riviergezichten op tegels in de handel bracht, in aanmerking, nl. Cornelis Pietersz. Boumeester uit Rotterdam. Deze Cornelis Pietersz. Boumeester was in Rotterdam geboren omstreeks 1652⁸⁾. Hij huwde in 1676 en was toen reeds werkzaam in de bekende tegelbakkerij van Colonia aan de Delftse Vaart. Hij wordt in 1693 en 1694 vermeld als hoofdman van de tegelbakkers-knechts. In november 1733 is hij op 81-jarige leeftijd in Rotterdam overleden.

Het hoogtepunt van zijn bedrijvigheid valt in het laatste kwart

van de zeventiende en in het begin van de achttiende eeuw. Het hoofdaccent van zijn werken valt ongetwijfeld op zijn zeestukken, die hij op overtuigende wijze wist af te beelden ⁹⁾, en op zijn riviergezichten met het silhouet van Rotterdam en andere steden op de achtergrond. Men vindt stukken van hem in het Historisch Museum te Rotterdam, in het Rijksmuseum te Amsterdam en elders. Er zijn enkele schilderstukken van hem bekend, die niet van grote kunstwaarde zijn.

In het Museum Lambert van Meerten in Delft is een tegeltableau met afbeelding van de zeeslag bij Kaap La Hogue (1692), waarbij een gravure van Romeyn de Hooghe als voorbeeld werd gebruikt. Een thema met veel variaties was de walvisvangst, waarvan mooie voorbeelden zijn in de collectie Honig in Zaandijk (nu de Zaanlandsche Oudheidkamer aldaar). Verder moeten genoemd worden twee tegeltableaus, een gezicht op Amsterdam en op Rotterdam, in het slot Rambouillet tussen Parijs en Chartres uit de jaren 1715–1730 daterend ¹⁰⁾.

Zijn zeegezichten met schepen en zijn gezichten op Rotterdam, meest samengesteld uit tegels van 132 mm² ¹¹⁾, zijn ware meesterstukken. Er zijn verscheidene exemplaren bewaard, alle onderling verschillend. Zo trof ik in het museum van het Jubelpark (Cinquantenaire) in Brussel een tweetal tegeltableaus van Boumeester aan, beide stadsgezichten van Rotterdam. Het ene is acht tegels hoog en twaalf tegels breed, meet 117 × 170 cm en is rechts onder gesigneerd: „C. Bouwmeester”. Het andere tableau, zes tegels hoog en negen breed, metende 116 × 76 cm wordt ten onrechte als een gezicht op Dordrecht beschreven in de catalogus, maar is ook een gezicht op Rotterdam. Het is ongesigneerd, maar ongetwijfeld het werk van Boumeester. In het Leeskabinet in Rotterdam is een paars tegeltableau, zeven tegels hoog, dertien tegels breed, wederom een fraai riviergezicht met Rotterdam op de achtergrond. Op de rivier twee schepen, een met „Tromp”, een ander met „de „Maas” op de achtersteven. Ook dit tableau is ongesigneerd, maar ongetwijfeld van Boumeester.

Verder bevindt zich in de voormalige woning van de familie Loudon in Wassenaar (Buurtweg 91), nu de woning van de Ambassadeur van Venezuela, een kapitaal stuk van zeven tegels hoog en zestien breed, dat ik, dank zij de welwillendheid van de Ambassadeur, Zijne Excellentie Julio Alfredo de la Rosa, ter plaatse mocht

bestuderen en dat later werd gefotografeerd ¹²⁾). Wij zien hier weer het profiel van de stad Rotterdam met de St. Laurenskerk als centrale figuur in het midden en fraaie scheepsafbeeldingen op de voorgrond. Het eigenaardige, fortachtige gebouw geheel links, komt ook voor op het tweede, hierboven genoemde Brusselse exemplaar en op dat in het Rotterdamsch Lees kabinet.

Keren wij tenslotte terug tot het tegeltableau in Portugal. Wij hebben hier voor ons een aardig gezicht op Rotterdam, dat vergeleken moet worden met gravures, die als voorbeeld kunnen hebben gediend. Wij denken dan allereerst aan het prachtige panorama van Jacob Quack op zes bladen, van 1665, metende 56×258 cm dat meestal als stuk alleen voorkomt, maar dat ook tot een grootse wandversiering kon worden verenigd, samen met een opschrift: „ROTTERODAMUM HO/LLANDIAE URBS CELE/BERRIMA, ET SITU/PORTIBUSQUE ME/RCATURAE OPPORTU/NISSIMA A(NN)O 1665” erboven; en eronder: midden de kaart van Rotterdam tot de Noordzee in vier bladen, waarvan links en rechts 2×3 gezichten op Maassluis, Delfshaven, Delft, Schiedam, Brielle en Vlaardingen, gezien vanuit de Maas; en daaronder nog een strook, hoog 10 cm, waar in 24 kolommen een beschrijvende tekst van Rotterdam kon worden aangebracht ¹³⁾). Daarnaast is een vergelijking gewenst met het panorama de Vou-Romijn de Hooghe van 1690 en later, dat deel uitmaakt van de wandkaart of atlas met plattegrond, wapens enz. ¹⁴⁾.

Het is niet moeilijk op het tableau enige gebouwen te herkennen. Van links naar rechts ziet men: de Wester- en de Ooster-Nieuwe Hoofdpoot aan weerszijden van de Leuehaven; dan volgt, op de hoek van Boompjes en Terwenakker, een monumentaal gebouw met een koepel bekroond; rechts daarvan de brouwerij „De twee witte klimmende leeuwen” met klokketoren aan de Leuehaven Oostzijde en het Gemenelandshuis van Schieland met de vier schoorstenen; daarnaast de Franse Kerk en dan de St. Laurenskerk, die het stadsbeeld beheerst. Rechts daarvan ontwaart men nog, dicht opeen gedrongen, het Stadhuis en de Wester Oude Hoofdpoot met de Oude Haven.

Wanneer men dit stadsbeeld vergelijkt met Quack's gravure, dan blijkt wel, dat de vervaardiger van het tegeltableau zich vele vrijheden heeft veroorloofd, die de juiste topografie geweld aandeden. In het algemeen kan gezegd worden, dat het stadsbeeld steeds ingekort is. Met weglating van tussenliggende stukken heeft men

getracht zo veel mogelijk alle meest markante gebouwen op een kleine ruimte samen te brengen.

De tegeltableaus met stadsgezichten van Rotterdam zijn alle onderling verschillend. Kennelijk werden zij voor wandversieringen op bestelling vervaardigd. Elk tableau is dus op zich zelf een unicum. Het zou zeker de moeite lonen alle stukken, die achterhaald kunnen worden, nauwkeurig te beschrijven en onderling en met de genoemde gravures te vergelijken. Wellicht komen dan nog kleine topografische bijzonderheden, die nu nog onbekend zijn, naar voren.

Daarnaast is het gewenst een volledig overzicht te krijgen van het oeuvre van Cornelis Boumeester. Hij neemt in de ontwikkeling van de tegelbakkerskunst een vooraanstaande plaats in en is zeker een bijzondere figuur vanwege zijn grote tableaus met zeegezichten en panorama's, meest van Rotterdam. Dat hij ook van andere havensteden grote tableaus had vervaardigd, was onbekend, tot nu dan de tableaus in Portugal te voorschijn zijn gekomen. Het zo juist verschenen boek van de heer Dos Santos Simões waarin (pl. XXI-XXV) een fraaie interieurfoto van het paleis en afbeeldingen van alle tegeltableaus zijn opgenomen, biedt ons hierover veel nieuws.

NOTEN

1) Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw. 2de druk, blz. 1 en 3. Haarlem, 1956.

2) H. de la Fontaine Verwey, De wereld van het boek, blz. 21. Haarlem, 1954.

3) P. Sagnac et A. de Saint Léger, Louis XIV (1661-1715), 3e édition, p. 68. Paris, 1949.

4) Ik vond slechts de volgende vingerwijzing in het hieronder in noot 8 sub e te noemen boek van F. W. Hudig (1933): „Da in den protestantischen Niederlanden die bildliche Ausschmückung von Kirchen und Klöster nicht in Betracht kam, ist es nicht verwunderlich, dasz sich unternehmende Fliesenbrenner in Katholischen Ländern nach besseren Absatzgebiet umsahen... Einige Darstellungen von den Amsterdamer Fliesenbrenner W. van der Kloot signiert, befinden sich in der Kirche N. Senhora de Nazareth bei Vallado in Portugal.”

5) J. M. Dos Santos Simões, Os Azulejos Holandeses do Palácio Saldanha. Lisboa, 1949. Separata da Revista e Boletim Academia Nacional de Belas Artes, 2 a Serie, Numero 1.

Een exemplaar is aanwezig in de bibliotheek van het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, Korte Vijverberg 7, Den Haag.

6) Jaarboek van „Amstelodamum”, deel 47 (1955), blz. 81–131.

7) Verkleinde reproducties en gedetailleerde beschrijvingen van deze tegeltableaus vindt men in de in noot 5 vermelde publikatie en in het pas verschenen boek van dezelfde auteur. Tot voor kort had men alleen Venetië, dank zij de San Marco met de Campanile en het Dogenpaleis, herkend. Keulen kan men met wat goede wil als zeehavenstad beschouwen, omdat deze stad in de vroege Middeleeuwen rechtstreeks overzeese handel met Londen had.

8) Over Cornelis Boumeester en zijn bedrijf raadplege men:

a. A. Hoyinck van Papendrecht, *De Rotterdamsche plateel- en tegelbakkers en hun product, 1590–1851*. Rotterdam, 1920.

In dit werk, blz. 99–112, uitvoerige en goed gedocumenteerde mededelingen over C. B. Hier wordt o.a. een einde gemaakt aan de verwarring met zijn naamgenoot-neveu Cornelis Boumeester die in Rotterdam geboren werd en in 1736 aldaar overleed. Deze C. B. was balansmaker, geen tegelbakker.

b. E. Neurdenburg, *Oud aardewerk, toegelicht aan de verzamelingen in het Nederlandsch Museum voor kunst en geschiedenis (in het Rijksmuseum) in Amsterdam*, 2de druk, 1920.

c. J. Helbig, *Faiences hollandaises. XVIIe, XVIIIe, début XIXe siècle. I. Pièces marquées. Musées Royaux d'art et d'histoire à Bruxelles. Anvers s.d. Zie ald. p. 17, 19 en 245 en fig. 182. II. Pièces non marquées. Anvers s.d. Zie ald. p. 163 en fig. 162.*

Deze catalogi zijn aanwezig in de bibliotheek van het Gemeentemuseum te 's-Gravenhage.

d. F. Hudig, *Delfter Faience*. Berlin, 1926. Zie ald. S. 218–219, 285 en Abb. 220.

e. E. M. Vriend-C. de Geus, *Altholländische Fliesen. 2ter Band-Text von F. W. Hudig*, Amsterdam, 1933. Zie ald. S. 31, 37, 42, 58 en 86.

f. E. Neurdenburg, *Oude Nederlandsche majolica en tegels; Delftsch aardewerk*. Amsterdam, 1943.

g. Jhr. C. H. de Jonge, *Oude Nederlandsche majolica en Delftsch aardewerk*. Amsterdam, 1947. Zie ald. blz. 162.

h. Jhr. C. H. de Jonge, *Hollandse tegelkamers in Duitse en Franse kastelen uit de eerste helft van de 18e eeuw*. In: *Kunsthistorisch Jaarboek*, deel 10(1959), blz. 125–209. Zie ald. blz. 182 e.v., in het bijzonder blz. 186–188.

9) Zie o.a. afb. 155: „schepen in woelige zee”, in het in noot 8 sub g genoemde boek.

10) Afgebeeld in het in noot 8 sub h genoemde artikel van Jhr. De Jonge, afb. 36 en 37.

11) *De Amsterdamse en Delftse tegels meten meestal 128 mm²*.

12) Zie afb. 31.

13) Zie *Rotterdams Jaarboekje* 1925, blz. 163 en 1931, blz. 14.

14) Een sterk verkleinde reproductie in het *Nederlandsch Archievenblad*, jaargang 49 (1941–1943) tegenover blz. 128.